

<https://doi.org/10.4467/2543733XSSB.25.016.22513>

PAWEŁ WAWRYSZUK

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

 <https://orcid.org/0000-0003-0351-6873>

Kościoły i związki wyznaniowe w Jugosławii wobec Ustawy o prawnym położeniu wspólnot wyznaniowych z dnia 22 maja 1953

Abstrakt

Ustawa o prawnym położeniu wspólnot wyznaniowych w Jugosławii była istotnym punktem zwrotnym w polityce państwa wobec religii. Zamykała ona okres brutalnych i często pozaprawnych działań ze strony państwa. Zasadniczą cechą procesu przyjmowania Ustawy było stworzenie wrażenia o jej demokratycznym trybie procedowania, co miało służyć celom propagandowym, skierowanemu zarówno na zewnątrz, jak i do własnych obywateli. W specjalnie tworzonych przez władze „komisjach mieszanych” organizowano spotkania z przedstawicielami wszystkich głównych wyznań. Poza Kościołem katolickim, który pozostawał niezależny, władze rozmawiały z mniej bądź bardziej zdominowanymi przez siebie instytucjami religijnymi. Celem niniejszego artykułu jest analiza stanowiska jugosłowiańskich wspólnot wyznaniowych wobec tejże Ustawy.

Słowa kluczowe: Jugosławia, religie, relacje państwo-kościół, Ustawa o prawnym położeniu wspólnot wyznaniowych

Churches and Religious Denominations in Yugoslavia Towards the Act on the Legal Status of Religious Communities of 22 May 1953

Abstract

The Act on the Legal Status of Religious Communities in Yugoslavia was a significant turning point in the state's policy towards religion. It ended a period of brutal and often extralegal actions on the part of the state. The fundamental feature of adopting the Act was to create the impression of its democratic procedure, which was to serve propaganda purposes, directed both outside and to its citizens. In specially created “mixed commissions”, meetings were organized with representatives of all major denominations. Apart from the Catholic Church, which remained independent, the

authorities talked to religious institutions that they more or less dominated. This article aims to analyze the position of Yugoslav religious communities towards this Act.

Keywords: Yugoslavia, religions, state-church relations, Act on the Legal Status of Religious Communities

Uwagi wstępne

Wraz z początkiem lat 50. XX w. Jugosławia weszła w okres powolnej transformacji w niemal wszystkich dziedzinach swojego funkcjonowania. U źródeł tych procesów leżał konflikt, jaki w 1948 r. wybuchł pomiędzy Komunistyczną Partią Jugosławii (KPJ¹) a partiami skupionymi w Kominformie. Owa transformacja w niektórych obszarach dokonywała się w sposób wręcz spektakularny. Dobrze udokumentowany został odwrót od stalinowskich metod kolektywizacji rolnictwa. Do dziś jednak pewne zdarzenia pozostają niejasne, np. okoliczności nawiązania współpracy pomiędzy jugosłowiańskim aparatem bezpieczeństwa a Centralną Agencją Wywiadowczą (CIA) już w 1950 r.²

Także polityka wyznaniowa Jugosławii, choć z pewnymi wyjątkami, należy do zagadnień bardzo słabo udokumentowanych. Największym wyzwaniem badawczym jest brak dostępu do sporej części materiałów archiwalnych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych³ Jugosławii. Z tego względu szereg związanych z tym kwestii, zwłaszcza tych dotyczących aktywności służb, mimo upływu siedmiu dekad nadal czeka na wyjaśnienie.

Last but not least, polityka wyznaniowa komunistycznej Jugosławii, z uwagi choćby na niespotykaną poza ZSRR różnorodność religijną, etniczną i społeczną tego państwa, jest na tyle obszernym polem badawczym, że większość badaczy skupia się na wybranych aspektach tego zagadnienia, np. relacjach państwo-Kościół katolicki w Chorwacji czy islam w Bośni i Hercegowinie⁴. Ma to też swoje negatywne konsekwencje dla religii i wyznań pozbawionych „swojej ojczyzny”, czyli tzw. małych wspólnot wyznaniowych. Poza nielicznymi wyjątkami⁵, jugosłowiańska polityka wyznaniowa została opisana przez autorów zagranicznych (m.in. Stelli Alexander⁶), często prywatnie pozostających w relacji do danej wspólnoty⁷. Najbardziej kompleksowe dzieło o jugosłowiańskiej polityce wyznaniowej

¹ Srb.-chor. *Komunistička partija Jugoslavije*; od VI Kongresu KPJ odbytego w 1952 r. partia funkcjonowała pod nazwą *Savez komunista Jugoslavije*, SKJ.

² C. Mehta, *The CIA Confronts the Tito-Stalin Split, 1948–1951*, „Journal of Cold War Studies” 2011, Vol. 13, No. 1, s. 101–145.

³ W Jugosławii noszącego nazwę sekretariatu.

⁴ Wspomnę pojedynczych autorów zajmujących się polityką wyznaniową Jugosławii w skali republikańskiej oraz sporadycznie ukazujące się reprezentatywne publikacje: M. Akmadža, *Katolička crkva u komunističkoj Hrvatskoj 1945–1980*, Zagreb – Slavonski Brod 2013; J. Janjić, *Srpska crkva u komunizmu i postkomunizmu (1945–2000)*, Beograd 2018; Z. Folić, Z. Folić, *Država i vjerske zajednice u Crnoj Gori 1945–1965*, Podgorica 2007; A. Duranović, *Islamska zajednica u Jugoslavenskom socijalizmu*, Sarajevo 2021 i wiele innych.

⁵ T. Branković, „*Protestantske zajednice u Jugoslaviji, 1945–1991: društveni i politički aspekti delovanja*, Niš-Beograd 2006.

⁶ S. Alexander, *Church and State in Yugoslavia since 1945*, Cambridge 1979.

⁷ L.M. Medyessy, *The Reformed Church in Yugoslavia*, „Reformed Review” 1987, Vol. 40, No. 2, s. 107–115.

powstało zasługą serbskiej badaczki Radmili Radić⁸. Na gruncie polskim należy wymienić Tadeusza Czekalskiego⁹, autora dziejów trzech Cerkwi prawosławnych na Bałkanach pod rządami komunistów.

Celem niniejszego artykułu jest analiza stanowiska wszystkich obecnych w Jugosławii wyznań wobec Ustawy o prawnym położeniu wspólnot wyznaniowych, przyjętej przez Skupsztynę w maju 1953 r. Mowa o akcie prawnym, którego uchwalenie stanowiło wyraźną cezurę pomiędzy najbrutalniejszym okresem rozprawy z religiami a stopniową liberalizacją w państwie rządzonej przez Josipa Broza-Titę.

Kontekst historyczny

W dniu 27 lutego 1951 r., zanim jeszcze podjęto decyzję o uregulowaniu statusu wspólnot wyznaniowych, w Jugosławii przyjęto nowy Kodeks Karny. Niektóre artykuły odnosiły się do kwestii związanych z religią, m.in. za podżeganie do nienawiści religijnej (i narodowej) przewidziano do 15 lat pozbawienia wolności, natomiast za znieważanie ze względów religijnych (i narodowych) w myśl artykułu 119 – do 2 lat. Ponadto przedstawicielowi religijnemu „w przypadku nadużywania obrzędów religijnych do celów sprzecznych z porządkiem konstytucyjnym” groziło do dwóch lat więzienia (art. 311). Za utrudnianie lub uniemożliwianie obrzędów religijnych można było otrzymać grzywnę albo karę pozbawienia wolności do roku (art. 313). Kara więzienia przewidziana była także dla tych księży, którzy udzielili ślubu kościelnego parze przed ceremonią cywilną (art. 312). Wprowadzono także charakterystyczne dla prawodawstwa jugosłowiańskiego zapisy sprzeczne – na przykład w artykule 280 gwarantowano tajemnicę spowiedzi, ale w artykule poprzednim o takiej gwarancji nie było mowy¹⁰. Owe nieścisłości nie były oczywiście dziełem przypadku, a cechą typową zarówno poprzednich, jak i kolejnych rozwiązań prawnych, z Ustawą na czele.

Rok 1952 okazał się jednym z najbardziej przełomowych z punktu widzenia polityki wyznaniowej w Jugosławii. W połowie stycznia, na Politbiurze KPJ, Tito zapowiedział zintensyfikowanie walki z religią poprzez szerszą indoktrynację społeczeństwa kosztem działań „administracyjnych” (uchwalony Kodeks Karny nie tracił na znaczeniu, inaczej jednak zaczęto rozkładać akcenty). Marszałek podjął decyzję o zerwaniu relacji z Watykanem, co nastąpiło pod koniec 1952 roku¹¹. Na początku 1953 r. zaś weszły w życie reformy konstytucyjne, które okazały się początkiem ewolucji całego systemu politycznego¹². Na polu polityki międzynarodowej, Tito szykował się do przełomowej wizyty w Wielkiej

⁸ R. Radić, *Država i verske zajednice 1945–1970*, Vol. 1–2, Beograd 2002.

⁹ T. Czekalski, *Brzeźnię tożsamości. Kościoły prawosławne na Bałkanach w polityce państw komunistycznych w latach 1944–1990*, Kraków 2024.

¹⁰ Z. Folić, *Državno zakonodavstvo i vjerske zajednice u socijalističkoj Jugoslaviji 1946–1965.*, „Istorijski zapisi” 2006, Vol. LXXIX, No. 1–4, s. 170.

¹¹ P. Wawryszuk, *Josipa Broza-Tity stosunek do religii*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2022, Vol. LVII, No. 2, s. 115–116.

¹² Szerzej owa „modyfikacja systemu” została opisana przez M.J. Zacharias, *Komunizm, federacja, nacjonalizmy. System władzy w Jugosławii 1943–1991: powstanie, przekształcenia, rozkład*, Warszawa 2004, s. 105–157.

Brytanii i spotkania z Winstonem Churchillem (w marcu tego samego roku) na Downing Street¹³. Oprócz symboliki tego zdarzenia, niesłychanie ważne było wykreowanie odpowiedniego wizerunku Jugosławii jako państwa (względnie) tolerancyjnego religijnie, i to nie tylko w Wielkiej Brytanii, ale szerzej na Zachodzie. Nie można zapominać o lobby katolickim w obronie więzionego wtedy arcybiskupa/kardynała Alojzjiego Stepinaca, obecnym w szczególności w Stanach Zjednoczonych¹⁴. Analogiczne zabiegi wizerunkowe Jugosławia prowadziła także w państwach muzułmańskich Bliskiego Wschodu, przy aktywnym udziale Islamskiej Wspólnoty Wyznaniowej (IVZ)¹⁵.

W 1953 r. rozpoczęły się przygotowania do przyjęcia kluczowego aktu prawnego, który miał zdecydować o jugosłowiańskiej polityce wyznaniowej na kolejną dekadę. Ustawa o prawnym położeniu wspólnot wyznaniowych¹⁶ była procedowana w sposób charakterystyczny dla państwa niedemokratycznego. W lutym został ogłoszony jej projekt w „Borbie” (organie SKJ), celem stworzenia wrażenia „konsultacji społecznych”. O ich kształcie i przebiegu zdecydował Edvard Kardelj, jeden z ważniejszych polityków Związku Komunistów Jugosławii (SKJ). Z jego polecenia powołano w republikach „komisje mieszane”, w których zasiadali przedstawiciele państwa oraz religii, w których ci drudzy mieli pełnić rolę statystów. Tak „wynegocjowane” treści trafiały już bezpośrednio do Aleksandra Rankovicia (formalnie do odpowiedniej komisji przy Związkowej Radzie Wykonawczej, SIV¹⁷), by nabrać ostatecznych kształtów. Proces przyjmowania Ustawy wyglądał następująco: 30 marca Kardelj wystosował pismo co do zasad funkcjonowania „komisji mieszanych”, w którym zarządził m.in. że niektóre z nich mają „debatować” przy udziale mediów¹⁸. Tydzień później, 8 kwietnia, Ranković przeprowadził odprawę dla republikańskich wiceprzewodniczących SIV ze szczegółowymi „zaleceniami”¹⁹. „Komisje mieszane” miały rozpocząć swoje działania w połowie miesiąca, podczas gdy już w maju Ustawa została uchwalona, zawierając łącznie 24 artykuły. Przedstawiciele wyznań obecnych w większej liczbie republik (np. Serbskiej Cerkwi Prawosławnej, SPC²⁰) mieli „obradować” w komisjach na szczeblu centralnym, bezpośrednio przy SIV²¹.

¹³ K. Spohnjak, *Josip Broz Tito's Visit to Great Britain in 1953*, „Review of Croatian History” 2005, Vol. 1, No. 1, s. 273–294.

¹⁴ Jeszcze w 1951 r. senator Brien McMahon powiedział do Tito: „30 milionów katolików w USA nie może pozostać obojętnym na dalsze uwięzienie Stepinaca”. Za: Department of State, USA, Office of the Historian, The Ambassador in Yugoslavia (Allen) to the Secretary of State, 768.00/7–2451: Telegram, No. 916, Belgrade, July 24, 1951–noon, Foreign Relations of the United States, 1951, Europe: Political and Economic Developments, Volume IV, Part 2, Document 451; URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1951v04p2/d451> (dostęp: 7.1.2025).

¹⁵ Srb.-chor. *Islamska verska zajednica*. Szerzej o kontekście relacji państwowo-kościelnych od zakończenia II wojny światowej do uchwalenia Ustawy patrz: V. Perica, *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States*, New York 2002, s. 21–28.

¹⁶ Srb.-chor. *Zakon o pravnom položaju verskih zajednica*, „Službeni list FNRJ” 1953, br. 22.

¹⁷ Srb.-chor. *Savezno izvršeno veće*.

¹⁸ Arhiv Jugoslavije (dalej: AJ), Savezna komisija za verska pitanja (dalej: SKVP), 144–8–133 (zespół-łączka-teczka), Savezno izvršeno veće, pismo nr 90, 30 III 1953 r., s. 1–3.

¹⁹ AJ, SKVP, 144–8–133, Zabeleška o sastanku održanom u Kabinetu potpredsednika Saveznog izvršnog veća A. Rankovića dana 8 IV 1953 godine sa članovima izvršnih veća narodnih republika (ocim NR Makedonije), k. 3.

²⁰ Srb.-chor. *Srpska pravoslavna crkva*.

²¹ R. Radić, *Država i verske zajednice 1945–1970*, Vol. 1, Beograd 2002, s. 378.

Z punktu widzenia wspólnot wyznaniowych przyjęcie Ustawy niosło ze sobą szereg poważnych dylematów. Choć dokument ten miał na celu dalsze rugowanie religii z życia publicznego, to jednak wprowadzał pewne „reguły gry”. Inną kwestią oczywiście pozostawało ich przestrzeganie przez władze, ale z czasem, w myśl zasady *dura lex, sed lex*, możliwe stało się względnie stabilne funkcjonowanie tych wspólnot. Z całą pewnością zupełnym *novum* w jugosłowiańskim prawodawstwie był artykuł 21 Ustawy, w którym znalazł się zapis o możliwości nie tylko realizowania, ale i **kształtowania polityki wyznaniowej na podstawie przepisów republikańskich**²². Dotychczas polityka wyznaniowa była ręcznie sterowana z poziomu centralnego, z początku głównie przez Titę, a potem coraz szersze grono współpracowników.

Na okoliczność przyjęcia Ustawy, 22 maja 1953 r., w Skupstzinie Związkowej głos zabrał Aleksandar Ranković. Ubolewał oczywiście nad niekonstruktywną postawą Kościoła katolickiego w procesie legislacyjnym²³. Tenże twórca służb bezpieczeństwa już od dłuższego czasu publicznie starał się tworzyć wrażenie polityka „wychodzącego z szarej strefy” podległego mu aparatu policyjnego (jeszcze do niedawna pełnił funkcję ministra spraw wewnętrznych)²⁴. Ustawa była kolejnym krokiem w stronę ucywilizowania relacji państwo-kościelnych. Warto jednak mieć na uwadze, iż stanowiła raczej zbiór zakazów.

Ze względów wizerunkowych, istotę zapisów Ustawy starano się objaśniać zachodnim odbiorcom, m.in. na łamach czasopisma „The New Yugoslav Law”, wydawanego w języku angielskim. W jednym z numerów zamieszczono komentarz do Ustawy. Był to krótki, siedmiostronicowy tekst, w którym znalazło się nienachalne w swojej formie przedstawienie stanowiska władz co do konieczności wprowadzenia uregulowań prawnych w polityce wyznaniowej. Jego autor, członek Związkowej Komisji ds. Wyznań (SKVP²⁵) Petar Ivičević, uwypuklał argumenty chwytliwe dla zachodniej opinii publicznej, mówiące o konieczności równego traktowania wyznań, jak i przypominał o niedawnej współpracy z okupantem nieprzychylnego władzom Kościoła katolickiego, ale, podkreślę, w formie dalekiej od propagandy wewnętrznej. Mniej więcej połowę tekstu zajęło odniesienie się do poszczególnych, najważniejszych paragrafów dotyczących m.in. swobody wyznania czy nauczania religii, a nade wszystko „gwarancji wynikających z ochrony praw obywateli przez państwo”, czyli „kompletnej swobody” instytucji religijnych, obywateli mogących takie wspólnoty zakładać, i tym podobnych kwestii²⁶.

²² M. Božić, *Neither secular state nor laical Republic? Legal position of religious communities in Communist Yugoslavia: Legal framework analysis*, „Pravni zapisi” 2019, Vol. 10, No. 1, s. 42–43, DOI: 10.5937/pravzap0-21203. Poszczególne republiki z czasem przyjmowały analogiczne ustawy, aczkolwiek Serbia swój dokument przyjęła dopiero niemal dekadę później, w 1962 r., wcześniej bazując na rozwiązaniach federalnych.

²³ „Borba” z dn. 23 V 1953 r.

²⁴ Już w 1951 r. w „Komuniście” Ranković jako pierwszy polityk w przestrzeni publicznej zadeklarował, że Urząd Bezpieczeństwa Państwowego (UDBA) w końcu przestanie działać pozaprawnie. A. Ranković, *Za dalje jačanje pravosuđa i zakonitosti*, „Komunist” 1951, br. 2–3, s. 6–42. Oczywiście, chodziło mu o reformę służb, ale dokonywaną w celu pozbycia się radzieckich form organizacyjnych.

²⁵ Srb.-chor. – *Savezna komisija za verska pitanja*. Był to odpowiednik Urzędu ds. Wyznań w PRL. Szerzej patrz: P. Wawryszuk, *Działalność Państwowej/Związkowej Komisji ds. Wyznań w Jugosławii w latach 1945–1971*, „Dzieje Najnowsze” 2019, Vol. 50, No. 4, s. 79–95; DOI: 10.12775/DN.2018.4.04.

²⁶ P. Ivičević, *About the law on the Legal Status of Religious Communities*, „New Yugoslav Law” 1954, Vol. 5, No. 1–2, s. 21–26. URL: <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/newyugl5&div=5&id=&page=> (dostęp: 6.10.2025).

Przedstawianie Jugosławii jako państwa tolerancyjnego religijnie wpisywało się w znacznie szersze zjawisko „diplomacji religijnej”. Jest to zagadnienie na inne opracowanie, w tym miejscu chciałbym tylko zaznaczyć, że aktywność władz związana z „The New Yugoslav Law” była ledwie jednym z elementów tej dyplomacji, zresztą nie najważniejszym. Poszczególne wspólnoty wyznaniowe w Jugosławii już wcześniej wykorzystywano do realizowania celów dyplomatycznych państwa. Mam tu przede wszystkim na myśli Islamską Wspólnotę Wyznaniową, jak i tzw. „małe” wspólnoty wyznaniowe (głównie protestanckie), a z czasem także Serbską Cerkiew Prawosławną. W przypadku Kościoła katolickiego mechanizm działał odwrotnie – mianowicie to katolicy starali się zaangażować światową opinię publiczną, głównie w Stanach Zjednoczonych, w celu ochrony swoich interesów.

Serbska Cerkiew Prawosławną

Przywódcą Serbskiej Cerkwi Prawosławnej po śmierci patriarchy Gabriela V (*Gavrilo, Dožić*) w 1950 r. został wybrany²⁷ Wincenty II (*Vikentije, Prodanov*). Choć był on nie bez racji uważany za człowieka posłusznego władzom, to nie miało to automatycznego przełożenia na nastawienie całej instytucji. Świadczy o tym chociażby aresztowanie jego kontrkandydata przez służby bezpieczeństwa. Część hierarchii cerkiewnej pozostawała nieprzychylna nowemu zwierzchnikowi, nie mówiąc o jawnie wrogo nastawionych wobec hierarchii niektórych duchownych emigracyjnych²⁸. Brak całkowitego podporządkowania władzom miał swoje znaczenie podczas „konsultacji” w sprawie Ustawy i oczywiście stanowiska do niej całej SPC.

Skalę podporządkowania SPC²⁹ władzom możemy określić na podstawie przynajmniej dwóch źródeł. Pierwszym są oceny własne przedstawicieli najwyższych władz, wyrażane publicznie i niepublicznie, w tym oceny eksperckie SKVP, drugim zaś fakty dotyczące udziału duchownych w stowarzyszeniach duchownych. Tito pozostawał w dobrych relacjach z Wincentym, o czym świadczy wręczanie mu odznaczeń państwowych, z kolei Ranković publicznie, a Kardelj także na piśmie³⁰, przekonywali o „generalnie uregulowanych” relacjach państwa z SPC. Ku zadowoleniu najważniejszych polityków i urzędników SKVP,

²⁷ Wyboru dokonano pod ogromną presją władz i służb bezpieczeństwa. R. Radić, *Izbor patrijarha Srpske pravoslavne crkve u 20. veku*, „Istorija 20. veka” 2009, No. 1, s. 24–28; URL: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=142002> (dostęp: 6.10.2025).

²⁸ T. Czekalski, op. cit., s. 179. Tadeusz Czekalski wspomina o „odstępcy” (terminologia władz), biskupie Mikołaju (Velimiroviciu) działającym w USA. Takim „odstępca” był także Dragoljub Vurdelja z parafii SPC w Trieście; por. S. Mišić, *Serbian Orthodox Church Municipality in Trieste in Yugoslav-Italian Relations 1954–1971*, „Balkanica” 2021, No. 52, s. 179–192, DOI: 10.2298/BALC2152179M. O „filarach duchowości”, nie tylko w naszych czasach, pisała D. Gil, *Prawosławie, historia, naród. Miejsce kultury duchowej w serbskiej tradycji i współczesności*, Kraków 2005, s. 167 i nn.

²⁹ O szerszym kontekście relacji państwowo-cerkiewnych, zob.: M. Korzeniewska-Wiszniewska, *Polityka władz komunistycznych wobec Serbskiej Cerkwi Prawosławnej w Jugosławii w latach 1945–1980 – zarys problematyki*, „Studia Politologica Ucraino-Polona” 2014, nr 4, s. 234–248.

³⁰ Są to słowa Kardelja wypowiedziane z okazji IV Kongresu Frontu Ludowego Jugosławii: *Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije, IV kongres Narodnog fronta Jugoslavije (Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije) 22–25 februara, 1953*, s. 80.

do 1953 r. „terenowe” duchowne stowarzyszenia funkcjonowały przy każdej z 23 diecezji (eparchii) w 5 republikach (bez Słowenii). Wstąpiło do nich 1760 duchownych, czyli 81% ogółu³¹. Niemniej jednak stwierdzenie „generalnie” zostało użyte w piśmie Kardelja nieprzypadkowo, gdyż władzom nie udało się całkowicie zdominować SPC.

W takim kontekście historycznym władze przystąpiły do „konsultacji” Ustawy z Serbską Cerkwią Prawosławną. Warto zaznaczyć, iż Święty Synod jeszcze za pontyfikatu Gabriela uznawał uchwalenie takiego dokumentu jako niezbędne³². Komisja zebrała się na dwudniowe posiedzenie (23–24 kwietnia). Ze strony władz przewodniczył jej Slobodan Penezić „Krcun”³³, cerkiewnej – Wincenty, w towarzystwie biskupów Banatu Visariona, Banja Luki Vasilija i Budy Germana. Podczas spotkania omawiano stanowisko SPC wobec Ustawy, które zostało przesłane do SKVP już 17 lutego, a więc pięć dni po oficjalnym upublicznieniu projektu dokumentu w „Borbie”.

Do czego sprowadzały się w istocie zastrzeżenia SPC wobec Ustawy? Formalnie wystosowano je wobec większości artykułów. Ledwie kilka uwag nosiło charakter poprawek redakcyjnych, bo w przeważającej mierze miały one wspólny mianownik: konieczność **klarownego** zdefiniowania kompetencji strony państwowej i kościelnej. W przedmowie do uwag zapisano:

Zakładamy, że celem Ustawy jest zapewnienie pokoju religijnego w kraju i wyeliminowanie wszelkich przyczyn konfliktów między Cerkwią a Państwem. W takim przypadku, cele te można osiągnąć tylko wtedy, gdy wszystkie [aspekty] relacji pomiędzy Cerkwią a Państwem, względnie organami jednej i drugiej [strony], zostaną dokładnie i precyzyjnie określone; [...]; jednym słowem konieczne jest, aby Ustawa była jasna i szczegółowo regulowała wszystkie kwestie, które stworzyły [dotychczas] takie zamieszanie i daleko idące nieporozumienia w stosunkach pomiędzy Cerkwią a Państwem³⁴.

Przy znacznej większości artykułów, jeszcze przed przekazaniem do Komisji Legislacyjnej, widnieją ręczne dopiski „nie”. Nieliczne „tak” odnosiły się np. do art. 16, zawierającego propozycje SPC złożone na etapie analiz SKVP, by cmentarze stanowiły własność publiczną (oprócz tych znajdujących się bezpośrednio przy kościołach). Ale nie wyrażono już zgody na zawartą w kolejnym zdaniu propozycję odszkodowania za nekropolie dotychczas zarządzane przez wspólnoty wyznaniowe³⁵.

W dniu 21 lutego swoje uwagi do Ustawy przesłał do SKVP także Związek Stowarzyszeń Duchowieństwa Prawosławnego w FLRJ (Federacyjnej Ludowej Republice Jugosła-

³¹ AJ, SKVP, 144-8–131, Crkva u Federativnoj narodnoj republici Jugoslaviji, s. 12. Interesujące jest to, że władzom niespecjalnie udało się zwiększyć wskaźnik udziału duchownych w stowarzyszeniach. W 1957 r. należało do nich 85% duchownych, co w liczbach bezwzględnych oznaczało wzrost o kilkadziesiąt osób na przestrzeni 4 lat. J. Janjić, *Srpska pravoslavna crkva u komunizmu i postkomunizmu (1945–2000)*, Beograd 2018, s. 226; AJ, SKVP, 144-23-259, Izvještaj za 1957 godinu, s. 6.

³² T. Czekalski, op. cit., s. 180.

³³ Slobodan Penezić „Krcun” (1918–1964) był „człowiekiem Rankovicia”, m.in. szefem Wydziału Ochrony Ludu Serbii (służby bezpieczeństwa), szefem MSW tej republiki i jej premierem (przewodniczącym serbskiej Rady Wykonawczej). Był także jednym z wykonawców przeprowadzającym operację wyboru Germana na patriarchę po śmierci Wincentego w 1958 r. Zginął w wypadku samochodowym.

³⁴ AJ, SKVP, 144-8-142, Privedbe Svetog Arhijerejskog Sinoda Srpske pravoslavne Crkve na nacrt Zakona o pravnom položaju verskih zajednica, k. 1; J. Janjić, *Srpska pravoslavna crkva u komunizmu...*, s. 198.

³⁵ Ibidem, k. 7–8.

wii). Komentarz ten został przygotowany w tonie czołobitnym, obfitując w slogany o wprowadzaniu Jugosławii do grona krajów „postępowych i demokratycznych” po zerwaniu więzi z „biurokracją radziecką”, a więc wstecznictwem i systemem niedemokratycznym. Po podkreśleniu ostrożności i wdzięczności władzom za tak doniosły akt prawny (nie przemawia przeze mnie w tym miejscu ironia), zgłoszono uwagi do 10 artykułów o charakterze redakcyjnym i porządkującym³⁶.

Nie zmienia to faktu, że 21 kwietnia, a więc na dwa dni przed rozpoczęciem „konsultacji” w „komisji mieszanej”, do posiadłości Wincentego przybył Miloje Dilparić, sekretarz SKVP. Jednym z tematów rozmów były oczekiwania SPC wobec władz. Wincenty z uznaniem wyrażał się o przewodniczącym Komisji Peneziciu, rozmówcy omówili skład delegacji cerkiewnej. Do analogicznej wizyty Dilparicia doszło jeszcze 25 kwietnia, podczas której duchowny składał sprawozdanie także na powyższy temat, tak więc całość operacji „konsultacji społecznych nad Ustawą została dokładnie wyreżyserowana³⁷.

Kościół katolicki

Projekt Ustawy został ogłoszony w najostrzejszej fazie konfliktu pomiędzy państwem a Kościołem katolickim, zarówno w wymiarze zewnętrznym, jak i wewnętrznym. 29 listopada 1952 r. papież Pius XII przedstawił listę nowych kardynałów, wśród których znajdował się Stepinac, w efekcie czego 17 grudnia zerwane zostały stosunki dyplomatyczne pomiędzy Jugosławią a Watykanem³⁸. W Belgradzie z pełną powagą traktowano zabiegi przedstawicieli Kościoła podejmowane w państwach zachodnich w celu obrony tej wspólnoty. Poza inicjatywą w USA³⁹, działało jeszcze British Foreign Office, które odpowiadało na liczne petycje w tej sprawie: „Ambasador Jego Królewskiej Mości [Ivo Mallet – P.W.] w Jugosławii będzie w dalszym ciągu korzystał z każdej nadarzającej się okazji, aby informować rząd Jugosławii o zaniepokojeniu opinii publicznej w tym kraju, na przykład uwieszeniem arcybiskupa Stepinaca⁴⁰”.

Przez niemal cały 1952 rok i początek następnego trwała bezpardonowa antykatolicka kampania prasowa⁴¹, pojawiły się też represje związane z działaniami „administracyjnymi⁴²” oraz inne działania zmierzające do złamania niezależności instytucjonalnej Kościoła. Bio-

³⁶ AJ, SKVP, 144-8-138, Savez udruženja pravoslavnog sveštenstva FNRJ, Broj 60, 25.II.1953 god. Beograd, k. 13.

³⁷ AJ, SKVP, 144-8-140, Poseta druga Dilparića patrijarhu Vikentiju u njegovoj vili na dan 21.IV.1953 od 17–18 časova (po telefonskom sporazumu), k. 1 oraz kolejna, analogiczna notatka. Dilparić odwiedzał regularnie w owym czasie Wincentego, kolejne wizyty składał patriarsze już w początkach maja.

³⁸ M. Akmadža, *Uzroci prekida diplomatskih odnosa između Vatikana i Jugoslavije 1952. godine*, „Croatica Christiana Periodica” 2003, nr 52, s. 171–202, URL: <https://hrcak.srce.hr/11909> (dostęp: 6.10.2025).

³⁹ Zob. przyp. 13.

⁴⁰ P. Vukman, *The British Foreign Office on the Situation of the Catholic Church in Yugoslavia, 1951–53*, „Chronica” 2009, No. 9–10 s. 208.

⁴¹ P. Wawryszuk, *Obraz Kościoła katolickiego w prasie jugosłowiańskiej w okresie dążenia władz jugosłowiańskich do zerwania relacji ze Stolicą Apostolską (1952)*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia” 2021, t. 28, nr 2, 99–116, DOI: 10.14746/bp.2021.28.22.

⁴² W tym karnymi. W samej Słowenii w 1952 r. przeprowadzono 735 spraw karnych przeciwko duchownym: P. Žurek, *Słoweński Kościół katolicki w okresie II wojny światowej i rządów marszałka Tito (1941–1980)*, „Poznańskie Studia Slawistyczne” 2016, nr 10, s. 288, DOI: 10.14746/pss.2016.10.19.

rać pod uwagę procent duchownych będących członkami stowarzyszeń⁴³, to w mojej ocenie władze komunistyczne i tak osiągnęły sukces, choć nie w aspekcie, na którym najbardziej im zależało. W momencie procedowania Ustawy do wszystkich stowarzyszeń katolickich należało 40% duchownych⁴⁴, ale mimo to nie udało się złamać niezależności Kościoła katolickiego i jego więzi z Watykanem.

Wydarzenia z początku 1953 r., ale po części także rozmowy toczone wokół Ustawy, trudno bowiem odczytać jedynie w kategorii „public relations”. Stanowiły raczej ostatnie próby podważenia zależności Kościoła w Jugosławii od Watykanu poprzez skłonienie jego przedstawicieli do wypowiedzania się w kwestiach, które – w przypadku istnienia relacji dyplomatycznych – zarezerwowane byłyby dla nuncjusza apostolskiego. Strona kościelna doskonale zdawała sobie z tego faktu sprawę. Gdy w dniu 8 stycznia 1953 r. Tito wezwał na spotkanie biskupów w celu przedyskutowania relacji państwowo-kościelnych⁴⁵, usłyszał z różnych stron tę samą odpowiedź – lokalny episkopat nie ma upoważnienia do załatwiania spraw zarezerwowanych dla Stolicy Apostolskiej. W tym duchu wypowiedzieli się arcybiskup Belgradu, przewodniczący Konferencji Episkopatu Jugosławii Josip Ujčić⁴⁶ (bezpośrednio do Tity) czy w prasie biskup Antun Akšamović⁴⁷. W lutym i marcu belgradzki arcybiskup rozmawiał z przedstawicielami KVP, prezentując konkretne uwagi do Ustawy, które docierały doń z poszczególnych diecezji.

Rozmowy z Kościołem katolickim nad projektem Ustawy zostały zaplanowane na 24 kwietnia. Przewodnictwo nad Komisją przy Związkowej Radzie Wykonawczą sprawował słoweński polityk, Boris Karjger. Stronę katolicką reprezentował Ujčić, który już na początku rozmów, 24 kwietnia, oznajmił, że jego zamiarem jest jedynie poinformowanie strony rządzącej, że ustawa „nie może być uznana za zadowalające rozwiązanie” w kwestii relacji państwowo-kościelnych. Warto dodać, że został on poinformowany o posiedzeniu Komisji dopiero 20 kwietnia, aby uniemożliwić mu zwołanie Konferencji Episkopatu i wypracowanie oficjalnego stanowiska strony kościelnej. Spośród innych diecezji podobne stanowisko do KVP Macedonii przesłali np. hierarchowie ze Skopja, pisząc o „kolejnej ingerencji” władz w wolność religijną⁴⁸. W dalszych rozmowach strona kościelna podtrzymywała swoje negatywne stanowisko wobec Ustawy. W trakcie wymiany listów ze Sve-

⁴³ Jest to dosyć szeroki problem badawczy, zob. np. M. Akmadža, *Biskupi, komunisti i svećenička udruženja*, Zagreb-Sarajevo 2018; V. Blažević, *Kontroverze oko osnivanja i djelovanja udruženja katoličkih svećenika Dobri pastir*, „Bosna Franciscana” 2002, Vol. 10, No. 17, s. 244–267; T. Griesser–Pečar, *Cirilmetodijisko društvo katoliških duhovnikov LRS in »ljudska oblast« med najhujšo represijo*, „Bogoslovni vestnik” 2017, nr 2, s. 423–437; J. Krišto, *Partija, UDBA i svećenička udruženja. UDBin elaborat o Udruženjima i drugi dokumenty*, Zagreb 2014; S. Trogrlić, *Istarska svećenička udruženja – Zbor svećenika sv. Pavla za Istru i Društvo svećenika sv. Ćirila i Metoda u Pazinu (1945.–1952.)*, „Croatica Christiana Periodica” 2008, nr 61, s. 123–150, URL: <https://hrcak.srce.hr/28059> (dostęp: 6.10.2025).

⁴⁴ AJ, SKVP, 144-8-131, Crkva u Federativnoj narodnoj republici Jugoslaviji, s. 12.

⁴⁵ 8. siječanja 1953. – *Razgovor Josipa Broza s jugoslavenskim biskupima o crkveno-državnim odnosima*, w: *Crkva i država. Dopisivanje i razgovori između predstavnika Katoličke crkve i komunističke državne vlasti u Jugoslaviji*, red. M. Akmadža, Vol. 2, 1953–1960, Zagreb 2010, s. 36–37.

⁴⁶ W tezach przygotowanych na spotkanie z Titem strona katolicka już w I. punkcie zapisała wyraźnie: „Prawo kanoniczne nie upoważnia nas, biskupów, do podejmowania jakichkolwiek rokowań [...] które leżałyby w gestii Stolicy Apostolskiej”, AJ, SKVP, 144-8-144, Teze koje je ispred RKC podneo dr. Ujčić na sastanku sad rugom Maršalom 1953 g., s. 1.

⁴⁷ M. Akmadža, *Katolička crkva u komunističkoj...*, s. 148.

⁴⁸ Ibidem, s. 162–164.

tozarem Rittigiem, duchownym katolickim biorącym jednocześnie udział w republikańskim rządzie chorwackim, Ujčić podkreślał, że nawet „gdyby miał takie prerogatywy”, to i tak nie mógłby się zgodzić na Ustawę w takim kształcie, w jakim zaproponował rząd⁴⁹.

Islamska Wspólnota Wyznaniowa (IVZ)⁵⁰

Według spisu powszechnego z 1953 r. Jugosławię zamieszkiwało nieco ponad dwa miliony osób wyznających islam (12,3%)⁵¹. Społeczność ta była dosyć zróżnicowana, szczególnie w porównaniu do przedstawicieli dwóch pozostałych i największych wyznań, obejmując zarówno osoby zamieszkujące różne republiki/okręgi (głównie Bośnię i Hercegowinę, Macedonię, Kosowo), jak i odmienne narodowości. Organizacyjnie muzułmanie w Jugosławii skupieni byli w Islamskiej Wspólnocie Wyznaniowej. W 1947 r. schorowanego *naibu-reisa* Saliha Safvet Bašicia zastąpił Ibrahim Fejić⁵², który zdecydował się powrócić do tradycyjnego tytułu *reis-ul-ulema*. Był to człowiek, o którym złośliwi mówili, że jego największym dokonaniem było uczestnictwo w czasie wojny w ruchu partyzanckim. Nie zmienia to jednak faktu, że cała IVZ pozostawała najbardziej zdominowanym wyznaniem w komunistycznej Jugosławii. W 1950 r. powołano do życia stowarzyszenie duchownych muzułmańskich „Ilmija”⁵³, a w momencie przyjmowania Ustawy w jego szeregach znajdowało się 95% ogółu imamów⁵⁴. Republikańskie (bośniackie), ale i centralne władze partyjne podzielały optymizm płynący z powyższej statystyki. W jednym z raportów Komisji napisano, że „stosunki pomiędzy państwem a IVZ i jej przywództwem są normalne, mamy [z nimi] najmniej problemów w porównaniu z wszystkimi wspólnotami religijnymi w naszym kraju”⁵⁵.

Tak podporządkowana instytucja religijna usiadła do „stołu negocjacyjnego” z władzami, by przy nim dyskutować na temat Ustawy o prawnym położeniu wspólnot wyzna-

⁴⁹ 25. svibnja 1953. – Pismo nadbiskupa Ujčića predsjedniku Komisije za vjerske poslove NR Hrvatske, ministru Svetozaru Rittigu, u svezi sa Zakonom o pravnom položaju vjerskih zajednica, w: *Crkva i država. Dopisivanje i razgovori između...*, s. 53.

⁵⁰ Srb.-chor. *Islamska verska zajednica*.

⁵¹ S. Alexander, op. cit., s. 297.

⁵² D. Bećirović, *Ibrahim ef. Fejić – prvi reisul-ulema u titovoj Jugoslaviji*, „Historijski pogledi” 2019, Vol. II, No. 2, s. 278–299.

⁵³ Było to ciało analogiczne do tego istniejącego w Kościele katolickim i SPC, a kierowane przez Sulejmana Kemurę. Był on osobą jeszcze bardziej usłużną władzom, z tego też powodu objął stanowisko właśnie przywódcy „Ilmiji”, by dodatkowo kontrolować *reisa*. Po śmierci Fejicia został kolejnym *reistem*. Powszechnie był nazywany „czerwonym”. O dziejach IVZ, zob.: A. Duranović, op. cit. Na temat „Ilmiji” patrz: D. Bećirović, *Osnivanje, položaj i aktivnosti prvog udruženja službenika Islamske zajednice u socijalističkoj Bosni i Hercegovini*, „Historijska misao” 2015, nr 1, s. 207–225.

⁵⁴ AJ, SKVP, 144-8–131, Crkva u Federativnoj narodnoj republici Jugoslaviji, s. 12.

⁵⁵ AJ, SKVP, 144-23-262, Koordinacionom odboru Izvršnog vijeća NRBiH, 25 XI 1957 r., br. 173/57, s. 4. Istnieje jeszcze jeden dowód na „bezproblemowe” układanie się relacji państwowo-muzułmańskich, mianowicie nieliczne dokumenty na temat IVZ zachowane w SKVP. Ilość spraw, która wymagałaby interwencji na szczeblu państwowym, była rzeczywiście znikoma. Pisałem o tym więcej przy innej okazji: „W 1956 roku DKVP zajmowała się 168 sprawami [związanymi z instytucjami religijnymi] wszelkiego typu. Niemal połowa (81) dotyczyła SPC, 30 – Kościoła katolickiego, a tylko 17 – IVZ. Aż 40 było związanych z mniejszymi wyznaniami i religiami”; P. Wawryszuk, *Jugosłowiańska Islamska Wspólnota Wyznaniowa/Wspólnota Islamska w dokumentach Państwowej/Związkowej Komisji do spraw Wyznań w latach 1945–1971*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 2023, Vol. 150, No. 2, s. 360.

niowych. Komisja ds. Relacji Pomiedzy Państwem a Wspólnotami Wyznaniowymi Rady Wykonawczej Ludowej Republiki Bośni i Hercegowiny⁵⁶, bo taką oficjalną nazwę przyjęła, obradowała 14 kwietnia 1953 r. Jej przewodniczącym został Džemal Bijedić, który w pierwszej połowie lat 50. XX w. dał się poznać jako osoba szczególnie zaangażowana w zwalczanie przejawów religijności wśród członków KPJ/SKJ.

Protokół z trwających kilka godzin „konsultacji” liczy 11 stron. Dyskutowano zwłaszcza szczegółowe kwestie, *reis* starał się uzyskać od Bijedicia konkretne ustępstwa w różnych aspektach funkcjonowania jego Wspólnoty. Biorąc pod uwagę słabość instytucjonalną, Fejić nalegał na łagodzenie restrykcyjnych przepisów limitujących możliwość finansowania duchownych przez wiernych, wprowadzenia pewnych ustępstw w stosunku do służby wojskowej i możliwości odbywania praktyk religijnych przez muzułmanów w piątki⁵⁷, zgody obojga rodziców na praktykowanie przez dzieci, posługi w szpitalach i armii, odpowiedniego żywienia poborowych itp. Schemat tej „dyskusji” wyglądał niemal zawsze tak samo: Bijedić bądź inni członkowie Komisji reagowali przeważnie sprzeciwem, argumentując, że z powodu rozdzielenia państwa od Kościoła nie można faworyzować jednej grupy religijnej względem innej. Czy wierni mogli na przykład świętować? Zdaniem Bijedicia oczywiście mogli, pod warunkiem otrzymania urlopu w pracy na zasadach obowiązującego prawa. W jaki sposób mieli się zachować duchowni, którzy czuli się obrażani w środkach masowego przekazu? Tę kwestię regulowało prawo prasowe. Kto jest właścicielem np. cmentarza? Ten, kto widnieje w księgach wieczystych. Należy pamiętać, że do lat 50. XX w. w Jugosławii przeprowadzono już reformę rolną i nacjonalizację, które to ustawy miały na celu pozbawienie IVZ majątku, więc w większości przypadków strona rządowa stosowała metodę „faktów dokonanych”⁵⁸.

W podsumowaniu dyskusji Bijedić mówił o sukcesie i „konstruktywnej” postawie przedstawicieli IVZ, natomiast wypowiedzi Fejicia, jeszcze bardziej pochlebne, zostały opublikowane w „Borbie”. *Reis* podkreślał doniosłość Ustawy w kontekście demokratyzacji życia religijnego w Jugosławii. W praktyce jedynie w przypadku 3 artykułów IVZ zgłosiła zastrzeżenia, które zostały przekazane do dalszych prac legislacyjnych⁵⁹. Pomimo to Fejić mógł ogłosić, że dzięki zgłoszonym uwagom treść Ustawy będzie na tyle klarowna, że pozwoli uniknąć „jakichkolwiek” nieporozumień w jej interpretacji⁶⁰.

„Małe” związki wyznaniowe

Tzw. małe wspólnoty wyznaniowe uzupełniały mozaikę religijną Jugosławii. Według spisu powszechnego z 1953 r. owa grupa stanowiła 2,2% całości społeczeństwa (w liczbach

⁵⁶ Bosn.: *Komisija za razmatranje odnosa između države i vjerskih zajednica Izvršnog vijeća Narodne republike Bosne i Hercegovine*.

⁵⁷ *Āpropos* służby wojskowej i inwigilacji duchownych, odeśle do mającego ukazać się na początku 2025 roku tekstu: P. Wawryszuk, *Between the Devil and the Deep Blue Sea: Clergy in Military Service in the Yugoslav People's Army from the Perspective of the Yugoslav State Security Services (1952–1966)*, „Journal of Cold War Studies” 2025, Vol. 27, Issue 3.

⁵⁸ AJ, SKVP, 144-8-160, Zaključak, s. 1–11.

⁵⁹ „Borba” z dn. 18 IV 1953 r.

⁶⁰ R. Radić, *Verom protiv vere. Država verske zajednice u Srbiji 1945–1953*, Beograd 1995, s. 314.

bezwzględnych 363 tys. osób), największy odsetek stanowiąc w Wojwodinie (7,9%). Poza tym ich wyznawcy zamieszkiwali przede wszystkim duże miasta, Chorwację i Słowenię⁶¹. Do „małych” wspólnot wyznaniowych zaliczały się przede wszystkim wyznania protestanckie, wspólnoty uznawane przez władze za sekty, czy niechrześcijańskie (głównie Żydzi). Łącznie można mówić więc o około 20 wspólnotach. Odsyłając czytelnika do kompleksowego dzieła dotyczącego polityki wyznaniowej Jugosławii wobec Kościołów protestanckich⁶², warto nadmienić, że większość z nich całkiem przychylnie odnosiła się do nowej rzeczywistości, w której przyszło im funkcjonować, ale raczej z powodu niemiłych wspomnień z okresu międzywojennego, kiedy ich sytuacja była jeszcze gorsza. W dużej mierze wspólnoty te doświadczały bowiem systemowej dyskryminacji ze strony władz. Co więcej, Ustawa zezwalała na bardzo łatwą rejestrację nowych związków wyznaniowych, która nie wymagała skomplikowanego postępowania urzędowego.

Ponadto większość „małych” wspólnot wyznaniowych podporządkowała się całkowicie władzom. Działo się tak albo dobrowolnie (znacznie częściej), albo też siłowo. Niemiecki Ewangelicki Kościół Chrześcijański Wyznania Augsburskiego w Królestwie Jugosławii w zasadzie uległ fizycznemu zniszczeniu, razem z jego przywódcą Filipem Poppem, który po wojnie został rozstrzelany. W miejsce tej instytucji powołano już całkowicie poddany władzom seniorat ewangelicki na czele z Edgarem Poppem, prywatnie synem Filipa. Tenże przewodził całkowicie podporządkowanej władzy wspólnocie luteranckiej⁶³, a *de facto* – był twórcą kościoła narodowego. Dosyć podobna była historia największych wspólnot protestanckich w Jugosławii, czyli Słowackiego Kościoła Ewangelickiego i Reformowanego Kościoła Chrześcijańskiego (kalwińskiego). Ich przywódcy składali na ręce pracowników republikańskiej (serbskiej) KVP zapewnienia posłuszeństwa⁶⁴, zaś ich uwagi do Ustawy miały charakter techniczny⁶⁵. Taka sytuacja dotyczyła też innych wyznań⁶⁶.

Zarząd Główny Kościoła Adwentystów pod przewodnictwem Antona Lorenci „z zadowoleniem” przyjmował projekt Ustawy, już na początku uzasadnienia pisząc o „statusie prawnym dla wszystkich wspólnot religijnych w naszym kraju [gwarantowanym przez Ustawę – P.W.]”. Z uwag szczegółowych wspólnota ta sprzeciwiała się nałożeniu na całą instytucję odpowiedzialności zbiorowej za popełnienie jakiegoś czynu zabronionego przez konkretną osobę⁶⁷. Warto pamiętać, że przedstawiciele akurat tej grupy wyznaniowej byli relatywnie często karani przez władze w związku z rygorystycznym przestrzeganiem swo-

⁶¹ S. Alexander, op. cit., s. 297; S. Flere, *Konfesjonalnost i bezkonfesjonalnost u Jugoslaviji 1931–1987.*, „Politička misao” 1990, Vol. XXVIII, No. 3, s. 94.

⁶² T. Branković, op. cit.

⁶³ L. Matošević, M. Schumann, E. Šeba, *Evolution of a Protestant Theology Institution in Croatia: from Private Church College to University Center*, „Occasional Papers on Religion in Eastern Europe” 2023, Vol. 43, Is. 6, Article 4, s. 39–40, DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2148.2443>.

⁶⁴ AJ, SKVP, Br. 1654, 12 IV 47, 144-1-8, k. 1–4.

⁶⁵ Nie można się temu dziwić, gdyż część przepisów bezpośrednio nie dotyczyła samych wspólnot, a jeśli nawet, to nie były to ich codzienne sprawy, jak budowa nowych świątyń. W przypadku większości małych wspólnot wierni i tak praktykowali spotkania w prywatnych domach. Represje ze strony władz prowadziły prędzej do ich schodzenia do „katakumb”, jak nazywano ukrywających się przedstawicieli niektórych wspólnot.

⁶⁶ W zasobach SKVP znajduje się ciekawy dokument – wykładnia kościoła zielonoświątkowego (Ducha Chrystusa) na temat wierności państwu jugosłowiańskiemu z 1952 r.: AJ, SKVP, 144-7-127, Poslanica o saradnji i poslušnosti prema vlastima Svim Kristovim Duhovnim Crkvama na području FNR Jugoslavije, Osijek 30 Decembra 1952 g., s. 1–2.

⁶⁷ AJ, SKVP, 144-7-128, Glavni odbor Hrišćanske adventne crkve, br. 561, Beograd 18 III 1953 g., s. 1–2.

ich zasad religijnych, przede wszystkim unikania pracy czy szkoły w soboty, także w przypadku odbywania służby wojskowej.

Przedstawiciele drobnej wspólnoty pod nazwą Wolny Kościół Katolicki, która w ogóle mogła funkcjonować tylko dzięki liberalnym przepisom o zakładaniu wspólnot wyznaniowych w Jugosławii, pisali w swoim stanowisku na temat Ustawy, że jest ona „najlepszą tego typu na świecie”, zgłaszając marginalne uwagi techniczne do projektu⁶⁸.

Z drugiej strony, przewodniczący Związku Gmin Żydowskich w Jugosławii Albert Vajs zgłosił w zasadzie jeden postulat. Wiązał się on z faktem, że na terenie Jugosławii w 1953 r. mieszkało około 7000 Żydów, z czego 6500 przynależało do Związku, ale zdecydowana większość z nich była zsekularyzowana. W związku z tym Vajs wnioskował, aby przepisy Ustawy odnosiły się jedynie do religijnych aspektów ich działalności, a nie do podstawowej aktywności, np. kulturalnej⁶⁹.

Podsumowanie

Ustawa o prawnym położeniu wspólnot wyznaniowych była dokumentem, który odpowiadał swoim czasom. Po ośmiu latach od zakończenia II wojny światowej i zażegnaniu w dużej mierze sytuacji kryzysowej wynikającej z konfliktu ze Stalinem, jugosłowiańskie przywództwo partyjne zdecydowało się otworzyć nowy rozdział także w polityce wyznaniowej. Warto nadmienić, że wydarzenia mijających lat silnie wpłynęły na okoliczności funkcjonowania wspólnot wyznaniowych w państwie jugosłowiańskim. Większość z tych wspólnot udało się władzom podporządkować w mniejszym bądź większym stopniu, sięgając po argumenty siły (represje), jak i demografii (zastępowalność pokoleń).

Ustawa stanowiła zatem element dostosowania polityki wyznaniowej państwa i znakomite narzędzie propagandowe na użytek wewnętrzny. Stworzyła podwaliny pod dalsze kształtowanie relacji państwowo-kościelnych, głównie poprzez zainicjowanie procesu cedowania części kompetencji w tym zakresie na republiki. Proces ten nabrał prawdziwego rozpędu co prawda dopiero dekadę później, podczas przyjmowania decentralizujących państwo reform ustrojowych, w związku z przyjęciem konstytucji w 1963 r., ale z tej drogi Jugosławia już nie zeszła.

Wspólnoty wyznaniowe – bez wyjątku – przystosowały się do funkcjonowania w realiach obowiązującej Ustawy. Działo się tak głównie dlatego, że po obu stronach – rządowej i kościelnej – zwyciężyło przekonanie, iż w dającej się przewidzieć przyszłości nie dojdzie do zasadniczych zmian politycznych. Z jednej strony, komuniści byli w stanie ugruntować swoją władzę, z drugiej zaś okazało się, że całkowite wyrugowanie religii jest niewykonalne. Istotą tego swego *modus vivendi* ze strony kościelnej była troska

⁶⁸ AJ, SKVP, 144-8-146, Vjerska zajednica Slobodno katoličke crkve, Zagreb, 1 maja 1953. Biskupem tego wyznania był Milan Rajhing. Szerzej o historii towarzystwa teozoficznego i późniejszej wspólnoty pisała chorwacka UDDBA. Co ciekawe, ocena jej działalności przez służby była negatywna, nadawano jej charakter „anty ludowy”. Zapewne była tolerowana ze względu na swoją niewielką zdolność do ekspansji. AJ, SKVP, 144-8-146, Uprava državne bezbednosti za NR Hrvatsku. II Odjeljenje, referada za kler, Zagreb, 16 V 1953, s. 1-6.

⁶⁹ AJ, SKVP, 144-8-153, Savez jevrejskih opština FNRJ, Br. 973/53, Predmet: Primedbe na nacrt Zakona o pravnom položaju verskih zajednica, s. 1-8; R. Radić, *Država i verske zajednice...*, s. 379.

o przeciwdziałanie niekorzystnym procesom, np. sekularyzacji, a ze strony władz dopilnowanie, by wspólnoty religijne nie wspierały tendencji niezgodnych z polityką „braterstwa i jedności”.

Bibliografia

- Arhiv Jugoslavije, Savezna komisija za verska pitanja, zespól nr 144.
- Crkva i država. Dopisivanje i razgovori između predstavnika Katoličke crkve i komunističke državne vlasti u Jugoslaviji*, red. M. Akmadža, Vol. 2, 1953–1960, Zagreb 2010.
- Department of State, USA, Office of the Historian, Foreign Relations of the United States, 1951, Europe: Political and Economic Developments, Volume IV, Part 2, Document 451; URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1951v04p2/d451> (dostęp: 7.1.2025).
- IV kongres Narodnog fronta Jugoslavije (Socijalitičkog saveza radnog naroda Jugoslavije) 22–25 februara, 1953*, Beograd 1953.
- Akmadža M., *Biskupi, komunisti i svećenička udruženja*, Zagreb-Sarajevo 2018.
- Akmadža M., *Katolička crkva u komunističkoj Hrvatskoj 1945–1980*, Zagreb–Slavonski Brod 2013.
- Akmadža M., *Uzroci prekida diplomatskih odnosa između Vatikana i Jugoslavije 1952. godine*, „Croatia Christiana Periodica” 2003, nr 52, s. 171–202.
- Alexander S., *Church and State in Yugoslavia since 1945*, Cambridge 1979.
- Bećirović D., *Ibrahim ef. Fejić – prvi reisul-ulema u titovoj Jugoslaviji*, „Historijski pogledi” 2019, Vol. II, No. 2, s. 278–299.
- Bećirović D., *Osnivanje, položaj i aktivnosti prvog udruženja službenika Islamske zajednice u socijalističkoj Bosni i Hercegovini*, „Historijska misao” 2015, nr 1, s. 207–226.
- Blažević V., *Kontroverze oko osnivanja i djelovanja udruženja katoličkih svećenika Dobri pastir*, „Bosna Franciscana” 2002, Vol. 10, No. 17, s. 244–267.
- Božić M., *Neither secular state nor laical Republic? Legal position of religious communities in Communist Yugoslavia: Legal framework analysis*, “Pravni zapisi” 2019, Vol. 10, No. 1, s. 40–64, DOI: 10.5937/pravzap0-21203.
- Branković T., *Protestantske zajednice u Jugoslaviji, 1945–1991: društveni i politički aspekti delovanja*, Niš-Beograd 2006.
- Czekalski T., *Brzeźmie tożsamości. Kościoły prawosławne na Bałkanach w polityce państw komunistycznych w latach 1944–1990*, Kraków 2024.
- Duranović A., *Islamska zajednica u Jugoslavenskom socijalizmu*, Sarajevo 2021.
- Flere S., *Konfesionalnost i bezkonfesionalnost u Jugoslaviji 1931–1987.*, „Politička misao” 1990, Vol. XXVIII, No. 3, s. 90–104.
- Folić Z., *Država i vjerske zajednice u Crnoj Gori 1945–1965*, Podgorica 2007.
- Gil D., *Prawosławie, historia, naród. Miejsce kultury duchowej w serbskiej tradycji i współczesności*, Kraków 2005.
- Griesser–Pečar T., *Cirilmetodijsko društvo katoličkih duhovnikov LRS in »ljudska oblast« med naj-hujšo represijo*, „Bogoslovni vestnik” 2017, nr 2, s. 423–437.
- Ivičević P., *About the law on the Legal Status of Religious Communities*, “New Yugoslav Law” 1954, Vol. 5, No. 1–2, s. 21–26.
- Janjić J., *Srpska crkva u komunizmu i postkomunizmu (1945–2000)*, Beograd 2018.
- Korzeniewska-Wiszniewska M., *Polityka władz komunistycznych wobec Serbskiej Cerkwi Prawosławnej w Jugosławii w latach 1945–1980 – zarys problematyki*, „Studia Politologica Ucraino-Polona” 2014, nr 4, s. 234–248.

- Krišto J., *Partija, UDBA i svećenička udruženja. UDBin elaborat o Udruženjima i drugi dokumenty*, Zagreb 2014.
- Matošević L., Schumann M., Šeba E., *Evolution of a Protestant Theology Institution in Croatia: from Private Church College to University Center*, „Occasional Papers on Religion in Eastern Europe” 2023, Vol. 43, Issue 6, Article 4, s. 33–54, DOI: 10.55221/2693-2148.2443.
- Medyses L.M., *The Reformed Church in Yugoslavia*, „Reformed Review” 1987, Vol. 40, No. 2, s. 107–115.
- Mehta C., *The CIA Confronts the Tito-Stalin Split, 1948–1951*, „Journal of Cold War Studies” 2011, Vol. 13, No. 1, s. 101–145, DOI: 10.1162/JCWS_a_00070.
- Mišić S., *Serbian Orthodox Church Municipality in Trieste in Yugoslav-Italian Relations 1954–1971*, „Balkanica” 2021, No. 52, s. 179–192, DOI: 10.2298/BALC2152179M.
- Perica V., *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States*, New York 2002.
- Radić R., *Verom protiv vere. Država verske zajednice u Srbiji 1945–1953*, Beograd 1995.
- Radić R., *Država i verske zajednice 1945–1970*, Vol. 1–2, Beograd 2002.
- Radić R., *Izbor patrijarha Srpske pravoslavne crkve u 20. veku*, „Istorija 20. veka” 2009, No. 1, s. 17–37.
- Ranković A., *Za dalje jačanje pravosuđa i zakonitosti*, „Komunist” 1951, br. 2–3, s. 6–42.
- Spehnyak K., *Josip Broz Tito's Visit to Great Britain in 1953*, „Review of Croatian History” 2005, Vol. 1, No. 1, s. 273–294.
- Trogrić S., *Istarska svećenička udruženja – Zbor svećenika sv. Pavla za Istru i Društvo svećenika sv. Ćirila i Metoda u Pazinu (1945.–1952.)*, „Croatica Christiana Periodica” 2008, nr 61, s. 123–150.
- Vukman P., *The British Foreign Office on the Situation of the Catholic Church in Yugoslavia, 1951–53*, „Chronica” 2009, No. 9–10, 203–212.
- Wawryszuk P., *Between the Devil and the Deep Blue Sea: Clergy in Military Service in the Yugoslav People's Army from the Perspective of the Yugoslav State Security Services (1952–1966)*, „Journal of Cold War Studies” 2025, Vol. 27, Issue 3.
- Wawryszuk P., *Działalność Państwowej/Związkowej Komisji ds. Wyznań w Jugosławii w latach 1945–1971*, „Dzieje Najnowsze” 2019, Vol. 50, No. 4, s. 79–95; DOI: 10.12775/DN.2018.4.04.
- Wawryszuk P., *Josipa Broza-Tity stosunek do religii*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2022, Vol. LVII, No. 2, 103–126, DOI: 10.12775/SDR.2022.2.05.
- Wawryszuk P., *Jugosłowiańska Islamska Wspólnota Wyznaniowa/Wspólnota Islamska w dokumentach Państwowej/Związkowej Komisji do spraw Wyznań w latach 1945–1971*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 2023, Vol. 150, No. 2, s. 355–370, DOI: 10.4467/20844069PH.23.021.17958.
- Wawryszuk P., *Obraz Kościoła katolickiego w prasie jugosłowiańskiej w okresie dążenia władz jugosłowiańskich do zerwania relacji ze Stolicą Apostolską (1952)*, „Balkanica Posnaniensia. Acta et studia” 2021, t. 28, nr 2, 99–116, DOI: 10.14746/bp.2021.28.22.
- Zacharias M.J., *Komunizm, federacja, nacjonalizmy. System władzy w Jugosławii 1943–1991: powstanie, przekształcenia, rozkład*, Warszawa 2004.
- Žurek P., *Słoweński Kościół katolicki w okresie II wojny światowej i rządów marszałka Tito (1941–1980)*, „Poznańskie Studia Slawistyczne” 2016, nr 10, s. 281–293, DOI: 10.14746/pss.2016.10.19.

“Borba” 1953, kwiecień-maj.